

VIZI SÁNDOR – KOZÁRI JÓZSEF

A HÁBORÚK ÉS A HADSEREGEK KIALAKULÁSA, SZEREPÜK A TÁRSADALMAK TÖRTÉNELMÉBEN ÉS AZ ÁLLAMOK KÖZÖTTI KAPCSOLATOK ALAKÍTÁSÁBAN AZ ÓKORTÓL A KÖZÉPKOR VÉGÉIG

Az emberi társadalmak történelmét mindig is meghatározta a versengés és a terjeszkedési szándék. A fegyveres konfliktus az emberi történelem elválaszthatatlan része. Kétségtelen tény, hogy bár az ember mindig szerette volna biztonságban tudni nehezen megszerzett javait, az sem volt idegen a természetétől, hogy a nálánál gyengébbet alávesse, kifossa, illetve területét meghódítsa. Gyorsan rájött, hogy csoportokban, közösségekben egyesülve könnyebben elérheti erőszakos céljait. Ezek azonban alkalmilag létrejött, laza fegyveres szerveződések voltak, és még nem nevezhetjük őket hadseregeknek.

A háború fogalma a szervezett társadalmakhoz kötődik. Eszköze, a hadsereg, társadalmi munkamegosztást, szervezett államrendszert feltételez, ezért kialakulása az államok létrejöttével egykorú. A fegyveres erő nem elsősorban az adott államok politikai céljainak elérésére szolgál, hanem a hatalomért és dominanciáért küzdő csoportok erőszakos eszköze volt. A biztonság fogalmának leegyszerűsítése arra, hogy az a veszélyeztetettség hiánya, azt a megtévesztő látszatot keltheti, hogy az államok történelmük során mindig is csak saját biztonságuk megteremtésére törekedtek. Ezzel ellentétben inkább azt kell állítanunk, hogy a különböző történelmi korokban az államok alaptermészete a hódítás volt. A politikatörténelem így egyben a háborúk története is. Minden állam egyben terjeszkedő állam is volt, és a védelem igénye csak egy erősebb szomszéd megjelenésével lépett fel.

A hatalomra törekvés módszerei mindig függtek az adott történelmi kortól, a társadalmak fejlettségétől. A hódító a későbbi korokban már megengedhette magának, hogy az elnyomást humánusnak álcázza, és a kiontott vért is igyekezett minimalizálni. Viszont a lényeg, a versengés, a nemzetközi kapcsolatrendszerben napjainkig sem változott. Így a fegyveres erő nemcsak a biztonság megteremtésének és a nyugalom biztosításának az eszköze, hanem a hódítás is.

A fegyveres összecsapás így az államok közötti politika része. Könnyen bizonyítható, hogy a történelem során a háború annyira elfogadott, sőt kitüntetett része volt a birodalmak közötti kapcsolatoknak, hogy az igazán fontos kérdések a harctereken dőltek el. Elegendő hivatkozni az ókori Mezopotámia államainak, Egyiptomnak, Görögországnak vagy éppen a Római Birodalomnak a korábbi ráink maradt emlékekre, amelyek döntő figyelmet szentelnek a korabeli államférfiak katonai teljesítményének.

1. A háború kialakulása

Azzal, hogy az ember körülbelül 11 000 évvel ezelőtt a vadászó-gyűjtögető életmódról áttért a letelepedett élelmiszer-termelésre, megváltoztatta egész addigi történetét. Már a korai földművelő társadalmak létrehozták azokat az értékeket, amelyeket meg kellett védeni a külső támadóktól.

Az anarchikus állapot az embert arra ösztönözte, hogy létrehozza az erőszak eszközeként a katonai erőt, és ha már az eszköz, a hadsereg megvolt, miért ne lehetett volna támadó akciókra is felhasználni. A fegyveres erő gyakran a konfliktusok megoldásának kizárólagos eszköze volt.

A fegyveres harcnak a történelem során minden társadalomban igen magas presztízse, kultusza volt. A korai társadalmi formációkról mégsem mondhatjuk, hogy ismerték a mai értelemben vett háborút. Ehhez a társadalom magasabb szintű fejlettsége volt szükséges. A hordák, nemzetségek és törzsek között vívott fegyveres összecsapások nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében vett háborúnak. Ekkor még a fegyveres harc módszerei és eszközei nem tértek el jelentősen a vadászattól, és a hadsereg sem létezett mint állandó szervezet.

Tekintve, hogy a törzs minden szabad férfitagja egyúttal harcos is volt, a fegyveres összecsapások alkalmával ideiglenesen álltak össze és szerveződtek csapattá a közösségben élő, fegyverforgató férfiak.

A politikai intézmények, benne a hadsereg kialakulása az állam megteremtéséhez kötődik, bár kétségtelen, hogy az állam szervezeteinek kialakulását sokban segítette az erőszak funkciójának teljesítése. A háború egy idő elteltével olyan foglalkozássá vált, amelyet az *ad hoc* alapon összeálló fegyveres csapatok nem teljesíthettek. Az alkalmi szerveződésekől állandó fegyveres szervezetek lettek. Ezek fenntartásához viszont bürokratikus gépezet és főleg jövedelem kellett. Ez a gépezet egyrészt teljesítette a hadsereg működésének feltételeit, másrészt kikényszerítette a szükséges jövedelem behajtását a társadalomtól.

Az államok közötti kapcsolatokban már a társadalomtörténet kezdetétől meghatározó volt az elsőségre való törekvés. A gyengébbek fölötti befolyásolás képességének megszerzése, a forrásokért való küzdelem meghatározó volt a népek történetében. E jelenség állandó vetélkedést eredményezett, és az érdekvényesítés legfőbb eszköze a katonai erő volt. Az erő szervezett alkalmazása az államok közötti kapcsolatokban a politikai célok elérése érdekében már a történelem kezdetén elfogadott volt.¹ Míg Machiavelli a háború okait a politika természetében keresi, és szerinte a fejedelmi politika első és utolsó érve a háború, addig Hobbes úgy gondolta, hogy az államok közötti erőszak az ember egoista természetéből fakad.²

Az országok közötti viszonyok mindig valamilyen rendszer alapján épültek fel, és írott vagy íratlan szabályok alapján működtek. A gyakorlatban mégsem

1 Ormos–Majoros 2003: 16.

2 Ormos–Majoros 2003: 17.

minden esetben találunk példát azoknak az elméleti rendszerezéseknek az igazolására, amelyekkel a 19. század és napjaink tudósai vélik magyarázni az államok közötti politika törvényszerűségeit. Ettől függetlenül mégis létezik néhány olyan jellemző, amelyet véleményem szerint a történelem igazolt. Ilyen örök és állandó elvnek tekinthetjük, hogy az államok soha nem voltak egyenlők, és nem azonos súllyal és jogokkal bírtak a nemzetközi politika színpadán. E súlyt és a hozzá kapcsolódó előnyöket vagy hátrányokat nem a jogi vagy erkölcsi szabályok határozzák meg, hanem az érdekérvényesítő képesség, amely gazdasági és katonai tényezőkön alapul. A nagyhatalmak politikáját sohasem eszmék vagy értékek, esetleg a jog előírásai vezérlik, hanem az érdekek és az érvényre juttatásukhoz szükséges kedvező vagy kedvezőtlen körülmények.

Az erősebb államok hegemoniára, gyakran birodalomépítésre törekedtek, míg a gyengébbek alkalmazkodni próbáltak a túlélés érdekében. A birodalomépítés természete szerint, történelmi koroktól és politikai szituációktól függően változott és ma is változik. Az ideológiai, gazdasági, majd politikai függésbe vonáson át a brutális katonai megszállásig bármi elfordulhat. E tekintetben nincs tiszta formáció, egy ország alávetettsége egyszerre több síkon és a nyilvánosság számára nem mindig érthetően történik. Az ilyen típusú viszonyrendszer leleplezéséről, a közvélemény elől való elrejtéséről fejlett propaganda gondoskodik.

A versengő állam kezdetektől fogva misztifikálja a katonai erőt, és ha sikeres a hódításban, igyekszik területét növelni, a meghódított népeket a saját hasznára megszervezni. Sokak szerint a birodalmi koncepció elméletét Nagy Sándor idején fogalmazták meg először, és nem sokkal később természetesen Róma is kinyilatkoztatta, miért is ő hivatott az akkor ismert világot uralni.

Minden birodalom a saját korában valódi nagyhatalomnak számított, hiszen hatalmuk az egész általuk ismert világra kiterjedt. (Lásd Római Birodalom.) Az államok története a hódításról szól, amely több célt szolgálhatott:

- a legyőzött erőforrásainak megszerzése,
- a másik állam meghódítása,
- saját gazdasági, politikai, katonai hatalom növelése.

A területi terjeszkedés okaként azonban nem minden esetben a kiszámított érdeket kell megjelölnünk. Gyakran ez is kényszerből eredt, amit motiválhattak a külső kényszerek, a vallás, a tradíció vagy a hatalomvágy. Minden terjeszkedő hatalom legfőbb célja volt a lehetséges riválisok legyőzése, így biztosítva az elsőbbséget.

A katonai győzelem a sikeres birodalom területi bővülését is hozta, aminek mindig voltak és ma is vannak politikai, földrajzi és kommunikációs korlátai. Könnyen belátható, hogy bizonyos földrajzi kiterjedés felett – amit az adott történelmi kor közlekedési, hírközlési és ezzel az ellenőrzési képességei határoztak meg – egy birodalom ellenőrizhetetlenné és ezzel kormányozhatatlanná vált, ami miatt belülről bomlásnak indult.

Minden hódítás előbb-utóbb a birodalom szomszédságába hozta azt a másik, kellően agresszív hatalmat, amelyik képes volt a korábbi harcokban elfáradt előző hódító megsemmisítésére és helyének elfoglalására. A külső fenyegetés és a tény, hogy a meghódított birodalom csak bizonyos határokon belül kormányozható és ellenőrizhető (ez értelemszerűen technikai lehetőségek függvénye is), előbb-utóbb biztos összeomláshoz vezetett.

Ez az öngerjesztő és önpusztító folyamat a történelem eddigi tapasztalata szerint a végtelenbe és az eddig ismert birodalmak túlterjeszkedéséhez és pusztulásához vezetett. A birodalomépítés gondolata – túlélve a római császárság bukását – gyökeret vert a középkori politikai gondolkodásban is. A középkor Európája a kereszténység egyetemességét hirdetve szintén fogékony volt a birodalmi modellre. A korszak európai uralkodói szintén istenítették a hódítást, a hatalmat, és e világon leginkább a katonai erőt tisztelték. A hódításra húzott ideológiai máz most Európában a kereszténység (másutt más vallás) terjesztése lett. Bár olykor még az ideológiai indoklást sem tartották szükségesnek egy erőszakos aktus megtételéhez.

A nemzetközi rendszer meghatározói tehát a birodalmak voltak úgy Európában, mint Ázsiában és a föld más kontinensein is. Európában a Német-római Császárság tekintette magát a Római Birodalom jogutódának annak ellenére, hogy tényleges uralmát nem tudta a Nyugat-Európán kívüli területekre kiterjeszteni. Szellemi, ideológiai alapon hasonló befolyással bírt a pápaság. E két hatalom vitája, vetélkedése végigkíséri a középkor közepének évszázadait.

2. A hadsereg szerepe a különböző történelmi korokban

2.1. Az ókor hadviselése

„A Közép-Európa erdősségeiben elsőként letelepedő földművelők i. e. 5500–5000 között húzódtak északi és nyugati irányba a magyar síkságról. Termékeny folyó völgyekben telepedtek le, békésen aratták gabonájukat, gondozták állataikat, házakat építettek és cserépedényeket készítettek...”³

A korai földművesek békés életéről vallott idilli képre rácsafol egy 1983-ban talált lelet. Talheimnél ekkor 34 személy, köztük 16 gyermek, 11 férfi és 7 nő csontvázát találták meg. Mind a harmincnégyen erőszakos halált haltak, közülük húszan hatalmas ütést kaptak a koponyájukra, a többiek más fegyverek áldozatai lettek.⁴

Már a korai földművelő társadalmak létrehozták azokat az értékeket, amelyeket meg kellett védeni a külső támadóktól, és ha már a védelem eszköze, a hadsereg megvolt, miért ne lehetett volna támadó akciókra is felhasználni? Az anarchikus állapot az embert arra ösztönözte, hogy létrehozza az erőszak eszközeként a katonai erőt.

3 Bahn 2004: 62.

4 Bahn 2004: 63.

Az első földművelő települések az elegendő csapadékot nyújtó Kelet-Mezopotámia peremvidékein jöttek létre, majd az itt élő népek fokozatosan benépesítették a két folyó völgyét. Az emberek összefogtak, és nagyobb csoportokba egyesülve céltudatos irányított munkát végeztek. Az efféle társadalomépítés alapja a faluközösség, az első társadalmi alakulat, amely már letelepült, fejlett mezőgazdasági település. A mezopotámiai mezőgazdaság, ami a termelés, az élet és a társadalom alapja volt, nem élhetett fejlett öntözőtechnika nélkül. Az öntözés elemei és a csatornahálózat, amelyek (hangsúlyozzuk) az életet és a gazdagságot jelentették egyúttal, katonai célponttá váltak, hiszen az ember ezek birtokában szerezhette meg az áhított javakat.

Gondolhatnánk, hogy ez is csak egy lépés az emberi fejlődésben, pedig valójában forradalmi változás történt. Először fordult elő, hogy az ember függetlenné vált a természettől, létrehozva fennmaradásának szilárd, földrajzilag is kötött bázisait. A termelés kötött objektumai a társadalmi szerveződést magasabb fokon tették szükségessé, ezért létrejöttek az államok, államszervezetek.

A korai és az ókori társadalmakra a katonai erő nyílt tisztelete volt jellemző. A politikai kapcsolatok alakulását döntően meghatározta az államok katonai ereje, illetve azok különbsége. Erről így ír III. Ramszesz a „Tengeri Népek”-ről szóló feliratán: „Félelmetessé tettem Egyiptom nevét az idegen országok előtt. Elég a nevemet meghallaniuk, és azon nyomban futásnak erednek. Uralmam kezdete óta [...] egyetlen idegen országnak sem engedtem meg, hogy mohó szemmel pillantson Egyiptom földjére. [...] Épp ellenkezőleg, én voltam az, aki elfoglalta az ő földjeiket, és hozzácsatoltam területeiket az enyémhez. Uralkodók és alattvalók csodálnak engem [...] hallatszódjon hát Egyiptom örömmujongása egészen a mennyekig most, hogy én vagyok a Kék Föld ura...”⁵

A vadászó emberből akkor vált katona, amikor támadó hajlamait szervezett társadalom keretei között kamatoztathatta. A fémmegmunkálás fejlődése teremtette meg a kardot és a lándzsát, amelyek a pajzs feltalálásával kiegészülve lehetővé tették, hogy az emberek valamilyen alakzatba tömörülve hatékonyabban harcoljanak.

A fegyveres erő nemcsak a biztonság megteremtésének, a nyugalom biztosításának az eszköze volt, hanem a hódításé is. Ennek ellenére nem valószínű, hogy a korai társadalmi formációk ismerték a mai értelemben vett háborút. A hordák, nemzetségek és törzsek között vívott fegyveres összecsapások nem tekinthetők a szó klasszikus értelmében vett háborúnak. A fegyveres harc módszerei és eszközei nem tértek el jelentősen a vadászattól, valamint a hadsereg mint intézmény sem vált el a társadalomtól, hiszen a törzs minden szabad férfitagja egyúttal katona is volt.

A háború, a szervezett, szakosodott fegyveres erőszak és ezzel a pusztítás emelkedett szintje magasabb társadalomszerveződéshez, azaz az állam bármilyen kezdetleges formájának a megjelenéséhez kötődik.

5 Tyldesley 2001: 247.

Sumer egy-egy földművelő központ köré tömörült népei Kr. e. 3000 körül már képesek voltak alakzatban harcolni, számár vontatta harci szekéren küzdő előkelők vezetésével. A fegyver fejlődése lehetővé tette a harci alakzatok kialakítását, és ezek megtartásának igénye bevezette a fegyelmet, a harci állóképességet, a kiképzést, ami a háború kezdetleges, tapasztalati alapokon nyugvó megszervezéséhez vezetett.

A sumer városállamok közel ezer éven keresztül küzdöttek hasonló módon egymással. Ur, Uruk, Larsza és Lagas királyai egészen a nagy hódító, I. Sarrukín (Kr. e. 2334–2279) akkád uralkodó fellépéséig viaskodtak egymással. Fontos stratégiai célnak számított egy-egy csatorna, kút vagy fémbánya. I. Sarrukín teremtette meg az Akkád Birodalmat, amely a Perzsa-öböltől a Földközi-tenger keleti feléig terjedt új értelmezést és új dimenziót adva a stratégiai gondolkodásnak.

A British Museumban és az oxfordi Ashmolean Museumban található két predinasztikus korból származó, domborfaragású kőtábla jelenetei alapján joggal állíthatjuk, hogy a szervezett hadviselés a Nílus völgye életének szerves részét képezte. A Narmer-tábla a királyt mint legfőbb hadvezért ábrázolja bika formájában, amint eltáposza az ellenséget, és patájával ledönti az ellenséges erőd falait.⁶

Az Újbirodalom koráig, amikor Egyiptom a katonai és területi terjeszkedés korába lépett, nem volt állandó hadsereg. Az egyiptomi katonák többsége e korban valószínűleg nem volt hivatásos harcos, így az a hadsereg, amelyet Narmer gyűjtött össze Alsó-Egyiptom meghódítására, elsősorban személyes híveiből, törzse családjának a tagjaiból állhatott. A források arról szólnak, hogy a sorozás sem volt ismeretlen e korban. A British Museumban található papirusz szövege írja le: „A Király minden alattvalóját szemügyre veszik, és a legjobbakat kiválasztják. A férfiből katona lesz, a fiúból regruta.”⁷

A hadsereg mérete az ország veszélyeztetettségnek megfelelően növekedett vagy csökkent. Az ember mindig is járhatóbb útnak vélte a másik javait erőszakkal megszerezni, mint azokat megtermelni. Más népek alávetése területük, erőforrásaik a hódító által történő kisajátítását jelentette, beleértve tulajdon emberi erejük kihasználását is.

A gyengébb fél többféleképpen védelmezhetette érdekeit, szuverenitását. Előfordult, hogy a támadás bekövetkezte előtt alávetette magát az erősebbnek, ami lehetett részleges, és ez esetben legalább megmaradhatott az önrendelkezés, vagy teljes, amikor már a pusztá élet mentése volt a cél. A fegyveres támadás során bekövetkező vereség mindig nagyobb árat követelt, mint az „önkéntes” meghódolás. Az államok közötti kapcsolatrendszerben tehát a kezdetektől fogva nem az egyenjogúság, hanem az erőre alapozott hierarchikus állapot volt a jellemző. A hasonló erejű hatalmak holdudvarában kialakult az alávetett vazallus államok rendszere is. Az egyenjogúság alapja kizárólagosan a katonai erő nagysága és hatékonysága volt.

6 Wilson 2001: 190.

7 Wilson 2001: 191.

Az ókori civilizációk által barbárnak nevezett népek (szkíták, germánok, hunok, avarok) nem biztos, hogy katonai képességeiket tekintve is alacsony fejlődési fokon álltak, a katonai szervezetük hatékonysága sok esetben messze felülmúlta a letelepedett társadalmakét. Mindez betudható annak is, hogy a nomád és félnomád népek társadalmában kiemelkedő szerepet játszottak a letelepedett népek elleni zsákmányszerző rajtaütések, de parancsoló szükség-szerűség volt a saját nyájak és legelők védelme, ami állandó katonai készenlétet gerjesztett.

A törzsi társadalmak hadszervezete nem fegyvernemek megosztása szerint tagozódott, hiszen ilyenek nem léteztek, hanem családi nemzetségi alapon épült fel. Hadseregeik, figyelembe véve, hogy lényegében minden szabad férfi katona is volt, igen nagy létszámúak lehettek. A társadalom fő gazdasági tevékenységétől függően – földművelés vagy állattenyésztés – fegyvernemeik gyalogságból vagy lovasságból állhattak.

Képesek voltak hadászati célú visszavonulásra, miközben megsemmisítették az ellenség előtt a kutakat és a vízlelőhelyeket. A visszavonuló ellenséget minden esetben kíméletlenül üldözték. Gyakran hajtottak végre hadászati méretű portyázásokat. Hatalmas nomád birodalmakat építettek ki, így például Attila hun király birodalma a Volgától a Dunáig terjedt.

Az eurázsiai kimmerek, szkíták és az iráni törzsek gyors lovakon végrehajtott támadásai gyakorlatilag kivédhetetlenek voltak a keleti társadalmak gyalogos hadseregei számára. A nomád hükszósok Kr. e. 1750 és 1680 között éppen lovaik és vaskorcsok felhasználásával döntötték meg az egyiptomi birodalmat.

A ló az ember sebességét és manőverképességét megnégyszerezte, ami a gyalogos katonával szemben hihetetlen teljesítményekre tette képessé barbár támadóikat. A ló segítségével a hadműveleteket ki lehetett terjeszteni szokatlanul nagy távolságokra, és az addigi birodalmak törpe országocskákká zsugorodtak. A lovat használó hadseregek harci szekéren vagy lóháton a korban addig ismeretlen távlatokat nyitottak a stratégiában. A gyorsan mozgó és energikusan támadó erők hadászati méretekben hajthattak végre bekerítéseket, gyorsan kijuthattak az ellenség hátába, és lehetővé vált a kíméletlen megsemmisítő üldözés.

A barbár hadvezérek hadászati elgondolásai, a földrajzi környezet tudatos kihasználása, azok következetes ötvözése hadseregük lehetőségeivel a kor hadvezéreit is megdöbbentették. A jól szervezett, keményen fegyelmetten törzsi hadseregek tömeges rohamai birodalmakat döntöttek meg vagy építettek fel. Kúrosz perzsa király hadjáratainak sikersorozatát éppen a masszagéta barbár törzsek ellenállása akasztotta meg. A király maga is a barbár szkíták elleni hadjáratában esett el. Egészében véve mégis azt mondhatjuk, hogy a letelepedett és a nomád népek közötti háborúk hatással voltak egymás harceljárásaira, és kölcsönösen elősegítették egymás fejlődését.

Az ókori hadseregek kezdetben milícia jellegűek voltak, hiszen a társadalomfejlődés hajnalán minden fegyverforgató korú férfi egyben katona is volt.

Kezdetben a fegyvernemek sem léteztek, és a hadjáratok legfőbb stratégiai célja az ellenség városainak felégetése, szántóinak, gyümölcsöseinek elpusztítása volt. Egy-egy hadjárat időben korlátozott volt, tavasztól őszig tartott.

Ez a fajta hadviselés különösebb kiképzést nem igényelt, a hadseregek is egy hadjárat időtartamára gyűltek össze. A hadszervezet fejlődése az ókor korai szakaszaiban az óriási létszámú hadseregek létrehozásának az irányába mutatott. Azonban a sok katona kiállítása nem jelentett a létszámmal megfelelő arányban növekvő hatékonyságot is, mivel a nagy tömeg összeszedése és felfegyverzése még nem volt elegendő a sikerhez. Meg kellett találni a hadsereg alkalmazásának optimális szervezeti formáit, alkalmazási módjait is. A harcrend formája elsősorban a hadseregek fegyverzetének fejlettségétől függött.

E korban a hadsereg a háború megvívásának legfőbb eszköze volt, amely a stratégiai célokat a csaták megvívásával vagy manőverek végrehajtásával érte el, ezért a hadseregek harcászata és a hadvezetés stratégiai gondolkodása szorosan összefüggött. Mivel a csatatereken eredményt a jobb fegyverzettel és a fejlettebb taktikával harcoló fél ért el, ezért a stratégiai célok elérhetősége a fegyverzet és a harcászat függvénye volt. „Ha a katonák kiképzése szokássá válik, számíthatsz arra, hogy jól képzett lesz a sereged. Ha nem így történik, képzetlen csőcseléket kell irányítanod.”⁸

Az ókor háborúiban főszerepet kapott az emberi és az állati izomzat, mivel a hadseregek fegyverzetének fejlettsége nem ért el átütő különbségeket. Bár kétségtelenül nem volt mindegy, hogy az adott fegyver vasból vagy bronzból készült-e, az ókori harcászat és stratégia fejlődését mégsem annyira a technika fejlődése ösztönözte, mint inkább a meglévő adottságok maximális kihasználásának az igénye.

A kezdetben kialakult harcrend is ennek a szemléletnek felelt meg, amely az emberek egymás mögé és mellé állításából állt (*phalanx*). A csatákat sokáig frontális összecsapásokkal, főleg közelharccal vívták meg, az első kezdetleges manővereket csak később kezdték alkalmazni. A csapatok fegyvernemekre való tagozódását a megjelenő fegyverek sokfélesége idézte elő, hiszen a sajátos fegyver sajátos feladatkört is jelentett a hadseregen belül, ami az ennek megfelelően felszerelt csapatok létrehozását erősítette.

Az ókori háborúban a kor technológiai színvonalát messze meghaladó erődítési rendszerekkel találkozhatunk. Egy-egy erődítmény elfoglalása vagy sikeres védelme háborút dönthetett el, hiszen ha Hannibal a II. pun háborúban elfoglalta volna Rómát, a háború döntő pun győzelemmel fejeződik be annak ellenére, hogy a birodalom kiterjedése ekkor már óriási volt. Viszont gyenge hadseregével ezt meg sem kísérelhette, aminek következtében itáliai hadjárata a kezdeti valós stratégiai fenyegetés ellenére egyre inkább céltalan vállalkozássá változott.

Az erődítések fontosságát jelzi, hogy már a Kr. e. 6. században világvárosnak számító Babilón királyai, elsősorban, II. Nabú-kudurri-uszur király a város

8 Szun-ce 2006: 54.

védelmére erős erődítményrendszert építtetett. Ez az erődítés szolgált például a későbbi korok erődítési technikáinak, így ihletője volt a görög és római mérnöki tudománynak is. A király egyik feliratán így ír erről: „Hogy az ostrom az Imgur-Bélt, Babilon falát ne közelítse meg: amit egyetlen korábbi király sem tett, hogy az ostrom ne érjen közel, azért messze, Babilon külső részein, 4000 könyök távolságra hatalmas fallal véttettem körül Babilont kelet felől. Árkát kiástam, töltését szurokkal és téglával építettem ki. Mint a hegy, olyan magas falat építettem partjain; széles kapukat illesztettem be. [...] Hogy az ellenség, aki rossz szándékkal jön, Babilonhoz közel ne férközzék, mint a tengerek áradataival, hatalmas vízárral vettem körül az országot.”⁹

A vastag, húsz méterenként tornyokkal megerősített kettős falrendszer a korabeli építészet csúcsa volt, amelynek védelmében a védők minden külső támadást vissza tudtak verni. A támadóknak a külső erődítményeket is figyelembe véve összesen négy falat és több vizesárkot kellett leküzdeniük, ha sikert akartak elérni.

A babiloni királyok hadjáratok egész sorát vezették a szomszédos népek ellen, azonban birodalmuk sohasem lépett ki a térség keretei közül. A háborúk miatt állandó hadsereg felállítására kényszerültek, aminek keretében minden harcképes férfiról jegyzéket vezettek, és a hadkötelezettség alóli kibúvás halálbüntetést vont maga után. Mivel a hadvezér nem tekinthetett át egyedül nagy tömegeket, ezért kialakult a hadsereg vezetési és szervezeti rendszere, amelyhez alvezérekre volt szükség, akiknek viszont a kisebb csapategységek élére kellett beosztott parancsnokok.

A hadászati vezetésben megtalálunk olyan kezdetleges elemeket, mint az erők összpontosítására való törekvés, a támadás stratégiai bázisának kialakítása a hadjáratok előtt.

Asszíria, az ókor egyik legnagyobb birodalmát kiépítő, rettegetten agresszív állama egész hadseregét a támadó stratégia alkalmazására építette fel. Haderejének az alapját a nehézgyalogság képezte, amelyet a könnyűgyalogság alakzatai egészítettek ki. A nehéz- és könnyűlovasság a harci szekerek mellett mint önálló fegyvernem itt jelenik meg először. A gyorsan mozgó csapatok tömeges bevetését a lovaglőtechnika fejlődése tette lehetővé. A lovasság és a harci szekerek nagy mélységben hatoltak be az ellenség területére, rettegést és halált vittek magukkal, demoralizálták a lakosságot és a politikai vezetést, mielőtt a komoly háborúra sor került volna.

Az asszírok, a hettiták, a perzsák és az egyiptomiak korai birodalmai, amelyeket nevezhetünk világbirodalmaknak is, hiszen szinte az egész akkor ismert világot magukba foglalták, az elnyomásra épültek. E népek uralkodói erőszakosan, saját népük és a meghódítottak kifosztásával, sőt belső és külső terrorral tartották fent hatalmukat.¹⁰

9 Kengel-Brandt 1973: 22.

10 „Első hadjáratomban [...] 208 000 embert, kicsit és nagyot, férfit és nőt, lovakat, ösvéereket, szamarakat, tevéket, ökröket és juhokat számlálatlanul, súlyos zsákmányt,

Nemcsak a hódítás volt pusztító, hanem az idegen uralom is. A pusztítás, az állandó terror és az elnyomás ingataggá tette az uralkodók hatalmát és birodalmuk belső nyugalmát is. Tulajdonképpen saját sírjukat ásták meg, mivel nem tudták, de nem is akarták biztosítani népeik számára a legfontosabbat: a békét és a biztonságot. E hiány örök feszültséget teremtett, és nemcsak a külső, de a belső egyensúlyt is ingataggá tette, amelybe végül minden birodalom belebukott.

A görögök történelmük során ügyes tengerészek és bátor harcosok voltak. Történelmükben fontos szerepet játszik a háborúk története is. Gyakori háborúkat vívtak a szomszéd népekkel és egymással. Több történész meglehetősen leegyszerűsített véleménye, így Johannes Kromayer és G. Veith szerint a görög „alapjában véve nem katona nemzet”.¹¹ Valójában a hadviselés kultusza a görögök között igen jelentős szerepet játszott. Kiforrott stratégiai elméletekkel és gyakorlattal, valamint a kor színvonalát meghaladó taktikával rendelkeztek. A magasan képzett és fegyelmezett görög hadseregek harcászatait csak a rómaiak múlták felül. Kiváló fegyverzettel és taktikával harcoló hadseregeik voltak. Mindig keresték az újat a hadviselés módszereiben is. Valójában a görög városállamok különbözőképpen viszonyultak a hadviseléshez. Miközben sok görög alkalomszerűen háborúzott, és még a marathóni csatásokon is inkább a polgárokból álló hadsereg mérte össze erejét a perzsákkal, mégsem feledkezhetünk meg Spártáról, amely viszont igazi katonaállam volt. Hatékony hadsereget állított fel hatalma teljében Athén is, a makedón király, Philipposz és a thébai Epameinondas hadseregéről nem is szólva. A legjobb görög hadvezér kétségkívül Nagy Sándor volt. Vannak leírások az egyiptomi és perzsa királyok görög zsoldosairól is.

A görög katonaság a legrégebb idők óta a nehéz páncéllal védett, karddal és lándzsával harcoló nehézgyalogságból, valamint az íjat, parittyát és dárdát használó könnyűgyalogos segédcsapatokból állott.

Mivel a görög hadseregek nem voltak képesek tartósan kedvezőtlen időjárási viszonyok között berendezkedni ellenséges területen, ezért a hadműveletek általában a nyári időszakban folytak. Az elsődleges céljuk nem az ellenség megsemmisítése, mint inkább a győzelem elismertetése volt, ezért a csaták rendszerint valamelyik fél megfutamodásáig tartottak. A görög katonák nem üldözték kitartóan a meghátrált ellenséget, amely a vereség után háborítatlanul visszavonulhatott.

Gyakran alkalmazott módszer volt a megadás kikényszerítése a termék tönkretétele vagy saját célra történő betakarítása. A legtöbb városállam, Athén kivételével, gazdaságilag nem tudta elviselni, ha csak egyévi termését is elpusztították. A háborúk során gyakran előtérbe helyezték az erődemonstrációk

zsákmányul hurcoltam el Assur országába. [...] Második hadjáratomban [...] (a kaszúk) egész kiterjedt országát, mint a vihar, elárasztottam. Királyi házának városait [...] körülzártam, elfoglaltam, leromboltam, elpusztítottam, tűzben felégettem...” Szénahérib asszír király feliratából, Ágh 1981: 79.

11 Zamarovský 1973: 94–95.

célzatú felvonulást a tényleges támadásnál, és fontos kiemelnünk, hogy nem törekedtek a másik állam megsemmisítésére vagy alávetésére.¹²

A görög hadtudomány már igyekezett rendszerezni a háború törvényszerűségeit, és bár még inkább a taktika a fő területe, már stratégiai problémákat is felvetett. A korabeli katonai szakírók közül a Kr. e. 430-ban született Xenophón már igyekszik különbséget tenni a hadászat és a harcászat között, megállapítva, hogy a harcászat csak egy kis része a hadászatnak. Tapasztalt, gyakorló katona volt, nevéhez fűződik a 10 000 görög katona mintegy 4000 kilométer hosszú ellenséges területen történt visszavonulásának irányítása.

A görög háborús tevékenységek kiterjedtek a Földközi-tenger egész partvidékére Kis-Ázsiától egészen Gibraltárig. Ismerték a tengeri-szárazföldi kombinált hadműveletek végrehajtását.

Az akkor ismert világ rendjének biztosítására hatalmi ambícióitól vezetve Róma vállalkozott, lényegében a hódítás lehetséges határáig eljutva.

2.2. A karthágói hadsereg

Kr. e. 530-tól új típusú karthágói hadsereg jött létre. A haderő magvát a karthágói arisztokrácia alkotta, amely alapja lett egy elit testületnek, a valószínűleg perzsa mintára megszervezett „halhatatlanoknak”. Az elnevezés arra utalt, hogy akárcsak a perzsa királyok hadseregében, az elesett katonákat azonnal pótolták, így a létszáma változatlan volt.¹³ Bár a hadsereg katonaállományát idegenekből toborozták, de karthágóiak voltak a hadsereg tisztjei és parancsnokai.

A pun szövetségesek és a meghódított népek kötelesek voltak katonákat biztosítani Karthágónak. Ilyen alapon speciális fegyvernemeket is szerveztek. Ilyenek voltak a rómaiak által is rettegett numida könnyűlovasok, a baleári parittyások és a mór íjászok. A csatlakozott népek kontingensei részben saját vezetőik irányítása alatt álltak, de karthágói felügyelet alatt.

A zsoldoshadsereg másik részét toborzás útján biztosították. A toborzott idegen népek között voltak ibérek, afrikaiak, kelták, görögök. Így etnikailag is igen változatos összetételű hadsereg jött létre, amely megfelelt a viszonylag alacsony lélekszámú Karthágó hatalmi igényeinek. Az alacsony lakosságszámmal, de megfelelő gazdasági erővel rendelkező városállam kiterjedt érdekeit és birodalmát csak ily módon védelmezhetette.¹⁴

Az idegen népességből felállított zsoldoshadsereg világtörténelmi szempontból is jelentős, mivel a példát a későbbiekben más államok és uralkodók is követni kezdték. A zsoldoshadsereg egyfelől biztosította Karthágónak azt a katonai erőt, amelyet saját népességéből nem tudott volna megteremteni, másfelől a hátrányai is gyorsan megmutakoztak. A zsoldos katona ugyanis

12 Vilmos 1997: 5.

13 Hahn-Máté 1972: 23.

14 Hahn-Máté 1972: 23.

nem a hazájához, nem az uralkodójához, hanem a hadvezéréhez volt hűséges. Tőle kapta a zsoldot, az ellátását, ő vezette a harcban. Számára a foglalkoztató állam egy távoli, megfoghatatlan fogalom volt. A karthágói hadvezérek így egyszerre rendelkeztek a kortársaikhoz képest nagyobb hatalommal, és tevékenységük fokozott gyanút váltott ki a politikai vezetés részéről. Az államügyek és a hadvezetés tudománya különvált, ami sok nehézséget okozott a politika irányításában. Voltak hadvezérek, mint például Hannibál, aki a karthágói államtól független, önálló politikai és katonai szerepet játszott itáliai hadjáratában.

A kényszer hatása alatt szolgálók hűségét addig lehetett biztosítani, amíg Karthágó hatalmi fölénye láthatóan érvényesült. A zsoldért szolgálók viszont a rendszeres és pontos zsoldfizetéshez kötötték a hűséget.

2.3. Róma háborúi

Sok hódító természetű elődjükkel ellentétben a rómaiak már tudták, miképpen emelkedhetnek vetélytársaik fölé. Felismerték, hogy a katonai győzelem csak ideiglenes eredményt hoz, és a katonai erő nem uralhatja a világot.

A birodalomépítő hatalomnak az emberi lét valamennyi dimenziójában uralni kell az általa ellenőrzött területet, ezért olyan birodalmi modellt hoztak létre, amely eszmében ma is él. E birodalom alapja nem a kifosztás, hanem az együttműködés, a római kultúra, az eszme átadása volt. A cél az emberek, a szívek és a gondolatok a birodalom eszméjének való meggyerése.

A birodalomépítés legfontosabb alaptételét értették meg. Egy birodalom túléléséhez nem elegendő a pusztá fegyveres erő, ahhoz kifinomultabb, ugyanakkor kevésbé megfogható eszközök is szükségesek. A hódításnak két fajtáját vezették volna be: a kemény imperializmust, mely hódításokat és katonai győzelmeket követelt meg, valamint a lágy imperializmust, mely során a harc pszichológiai, kulturális és politikai síkon folytatódott annak érdekében, hogy a hatalmat a birodalom ne csak megszerezze, de meg is tudja őrizni.

Összehasonlítva a makedón phalanxszal egyértelmű a római hadseregszervezési és harcászati fölény, ami a stratégiai célok elérésében döntőnek bizonyult. A római katonák a tömegnyomással szemben az egyéni harcot részesítették előnyben oly módon, hogy egymást is támogatták.

A római harcrend váratlan helyzetekre képes volt rugalmasan reagálni, míg a görög nem, és mivel a háborúkra általában az ilyen helyzetek kialakulása a jellemző, ez is a rómaiaknak kedvezett.

A római hadsereg hadműveletei az egész mediterrán térségre kiterjedtek. A pun háborúk során (I. pun háború: Kr. e. 264–241, II. pun háború: Kr. e. 218–202, III. pun háború: Kr. e. 149–146) a küzdelem a Földközi-tenger medencéjének az ellenőrzéséért folyt. A harcok kiterjedtek vízen és szárazon egyaránt Afrikától a Ibér-félszigeten keresztül Itálián át a görög államok területéig.

A római hadsereg stratégiája kezdetben váltakozva volt védő és támadó, majd a birodalom megszilárdulásával egyértelműen a támadó fellépés volt a jellemző.

Hadjáratait könyörtelen céltudatossággal vezette, és a cél elérésében tanúsított szívósság, valamint a hadmozdulatok gyorsasága jellemezte:

- az erők összpontosítása,
- a sebezhető pontok kizárása,
- a döntő pontokra való gyors felvonulás,
- hadserege hírnevére, erkölcsi erejére, illetve az általuk keltett félelemre való támaszkodás,
- politikai eszközök bevonása a hadviselésbe a szövetségesek megtartása, illetve a legyőzöttek engedelmességre kényszerítése céljából.

Hadműveletei során felhasználta kora technikai vívmányait, így például a burgundiai Alesia ostrománál (Kr. e. 52) hatalmas műszaki munkákkal erősítette meg táborát, ami a korabeli lehetőségeket és a végeredményt figyelembe véve egyfajta megerősített hadászati védelemnek is felfogható, mivel a csata a gall sereg összeomlását és Gallia meghódítását eredményezte. Stratégiai eszközei között egyaránt megtalálhatjuk a döntő csatára törekvést és a kiéheztetéssel történő megadásra kényszerítést.

A késői császárkorban a hódító hadjáratokat a védelem váltotta fel, ezért hatalmas védelmi vonalakat (*limes*) építettek ki, amelyeket jelentős természeti akadályok erősítettek (Duna, Rajna). A *limes* szó a birodalom határát jelölte, míg a folyami határok neve *ripae* volt. A történelmi kutatás a *limes* alatt az *imperium Romanum* védelmi rendszerrel megerősített határát érti, amelynek kiépítését Kr. u. 2. században kezdték meg.

A birodalom, lemondva a további hódításokról, megkezdte határai megerősítését, ami azt jelentette, hogy a határvonalon meghatározott távolságra legio táborok (*castra*), közöttük kisebb auxiliaris táborok (*castellum*) és belátható távolságokon őrséggel ellátott tornyok (*burgus*) épültek ki.

Bizonyos határszakaszokon falakat építettek, ilyen volt az észak-angliai *Vallum Hadrianum* és a dél-skóciai *Vallum Antoninum*, de volt példa falakkal és őrtornyokkal megerősített árkokra is, mint Afrikában a *fossatum Africae*. A veszélyes határszakaszokon többnyire kombinált, mélységében is tagolt védelmi rendszert építettek ki.

Diocletianus császár a birodalom határait megerősített városokkal, erődökkel és őrségekkel látta el, lényegében az egész római hadsereget ezekben állomásoztatta, hogy a támadó ellenséget mindenütt az elhárításhoz elégséges erő fogadja.

A *Pax Romana* a birodalom meggyengülésével illúzióknak bizonyult, és elkövetkezett az általános bizonytalanság korszaka. Sokan gondolják, hogy a háború napszámosait, a zsoldosokat a történelem termelte ki.

3. A középkor háborúi

A középkor – szinte a mindennapok részét képező – gyakori háborúi ritkán vezettek döntő eredményre. A hadseregek kicsiny létszáma miatt a harcok többnyire helyi jelentőségű csetepaté jellegét öltötték, és csak elvétve sikerült valamelyik félnek döntően felülkerekedni.

A háborúhoz ugyanis rengeteg pénz szükségeltetett, amely Nyugat-Európában csak a leggazdagabb uralkodóknak, valamint az itáliai, a flamand és a német városoknak állt – igen szűkösen – a rendelkezésére. Az erőforrások korlátozottságát jól szemlélteti, hogy háború esetén a királyi kincstárak bevételeinek nagy részét a hadi kiadásokra kellett fordítani.

A 14. századra megváltozott a hadviselés jellege, és a hagyományos nemesi hadkötelezettség jelentősége, valamint az általuk kiállítható csapatok szerepe a csatatéren nem utolsósorban a hatékony gyalogság megjelenésével háttérbe szorult. A háborúk jellege szükségessé tette továbbá, hogy a katonák akkor és annyi ideig álljanak rendelkezésre a hadszíntéren, ameddig erre szükség volt. A nemesi felkelés ezt a kritériumot nem vagy csak ritkán tudta teljesíteni.

A nehézfegyverzetű lovagok csapatai politikai, gazdasági tényezők és a haditechnikában végbement változások okán veszítettek jelentőségükből. A megváltozott hadművészet inkább épített a fegyelmezett gyalogoscsapatokra, mint a nehézlovasság „mindent elsöprő rohamára”. Nem beszélve arról, hogy a lovasság is át kellett hogy alakuljon. Hiszen inkább volt szükség a kellő időben rendelkezésre álló fegyelmezett lovas katonák csapataira, mint a korlátozott időben hadakozni kívánó lovagra. A gyakorlott hadsereg toborzása és kiképzése azonban hosszú időt igényelt, és fegyverben tartásuk költséges volt.

Az uralkodók és más hadakozni kívánók ezért a megoldást egyre inkább az időszakosan alkalmazott, gyakorlott, *hivatásos katonák*, a zsoldosok tömeges alkalmazásában látták. E jelenség egy sajátos katonaszervezet, a zsoldoskompániák kialakulásához vezetett. Ezzel a hadviselés hosszú időre foglalkozássá, mesterséggé és életformává vált, a maga sajátos viszonyrendszerével és szokásaival.

3.1. A zsoldoskompániák Itáliában és Nyugat-Európában

Bár a zsoldos katonák alkalmazása a legkorábbi időktől megszokott gyakorlat volt, az önálló zsoldoscsapatok kialakulása, e katonatípus jelentőségének megnövekedése, a 14. századi itáliai háborúk idejére számítható. Fegyverforgatáshoz értő, kalandra és harcra vágyó, pénzsóvár emberek mindig sokan voltak. Másod- és harmadszülött nemes ifjak, a szolgasorral elégedetlen jobbágy- és mesterlegények, törvény elől menekülő bűnözők özönlöttek a zsoldoscsapatokba. Olyan emberekről van szó, akik így remélhettek szabadulást, felemelkedést társadalmi helyzetükből, vagy ha ezt nem is, akkor legalább tisztességgel tartott megélhetési lehetőséget láttak a katonáskodásban.

A tárgyalt korszakról elmondhatjuk, hogy a fegyverforgatás letéteményeseinek inkább a nemesek számítottak. Az ő hivatásuk volt a harc, míg a városi polgárok csak alkalmoszerűen hadakoztak. A polgár már foglalkozása jellege miatt is távol esett a hivatásszerű katonáskodástól, ezért érthető, hogy inkább akartak gazdagodni, mint háború kényelmetlenségeit elviselni, esetleg a csatatéren meghalni. Mivel nem kívántak hivatásos katonaként a nemesek helyébe lépni, ezért az itáliai városok tönkrement szegény nemesekből és más kalandorokból verbuvált, gyakran külhoni zsoldoscsapatokat fogadtak szolgálatukba fegyveres vizzályaik megoldásához.

Sok európai országból érkeztek harcra, dicsőségre és zsákmányra éhes harcosok a virágzó, napfényes Itáliába. A zsoldosokat egy vállalkozó vezér, a *condottiere* toborozta és fogadta szolgálatba, aki ekkor még nemesember volt. Általános szokás szerint *meghatározott idejű és célú szerződést (condotta)* kötöttek a megbízóval. E megállapodás szólhatott például egy hadjárat időtartamára vagy egy város védelmére, esetleg egy másik város megtámadására stb.

Ha sikerült megbízót találni, a zsoldos igen jól élt a zsoldból, a zsákmányrészből és az ellenséges területek felprédálásából. Ha azonban nem fizették a zsoldot, vagy nem fogadták fel őket, akkor gyakran megbízóik ellen fordultak, és a saját szakállukra fosztogattak.

Hangzatos nevű zsoldoskompániák alakultak: Fehér Csapat, Szent György Kompania, Nagy Magyar Társaság stb. Az azonos nemzetiséghez tartozó harcosok többnyire egy társaságba tömörültek. Ilyen volt a Virág Csapat, amely szinte kizárólag németekből állt, míg fő ellenlábasuk, a Fehér Csapat angolokból és magyarokból verbuválódott.

A *condottierek* üzletemberek is voltak, akik a háborút a saját mesterségüknek tekintették, és gyakran nem törődve a megbízó érdekeivel, elnyújtották a háborúkat. Sokszor megesett, hogy a zsákmányolás szempontjait a katonai eredmény elé helyezték. Ugyanakkor nemesi származásukat sem felejtették el, és a pénz mellett a katonai dicsőséget is áhították. Származásukat tekintve vegyes társaságot alkottak, és sokan közülük meggazdagodtak jövedelmező, de veszélyes mesterségükben. Csak keveseknek adatott meg az öröm, hogy élvezni tudják összeharácsolt kincseiket. Landau harcban esett el, Fra Morialét és Sterzét kivégezték, Roger de Flort megmérgezték.

A 15. századra az itáliai kompániák jellege megváltozott. Eltűnt a nemzetközi kalandor csapat, és a *condottierek* is túlnyomó többségben ekkor már olaszok voltak. Gyakran a legjobb családokból léptek vállalkozó kedvű ifjak e pályára, mint a Medicik, Orsinik, Malatesták leszármazottai. Többen futottak be fényes karriert közülük: Attendalo fia, Francesco *Sforza* Milano, Frederico di *Montefeltro* Urbino *hercegévé emelkedett*, s ugyancsak *condottiere* ősüknek köszönhető uralkodói címét a Gonzaga és a Malatesta család is.

Nem mindegyik zsoldosvezérnek volt ilyen irigylésre méltó helyzete. A velenzei seregek vezetői a vagyonukkal és a fejükkal feleltek a kudarc esetén. Akkor is meghalhattak, ha sikeresek voltak, mert ez esetben kiválthatták a *Serenissima*

urainak a gyanakvását. Így járt a Donatello által halhatatlanná lett Bartolomeo Colleoni, akit sikerei miatt *megmérgezték*.

Machiavelli szerint a fejedelem uralma a jó törvényeken és a jó hadseregen múlik. A haderő szerinte lehet a fejedelem saját hadereje, vagy zsoldoshadsereg, vagy segédcsapat. Esetleg ezek keverékéből képzelt el egy sajátos haderőt. A zsoldoshadsereget veszélyesnek és haszontalannak tartotta, mivel nem szavatolták a megbízó hatalmát, az ellenséggel szemben gyávák, engedetlenek, gyakran hűtlenek voltak, és békében is fosztogattak, akár a megbízó birtokain is. Nem lelkesedésből harcoltak, hanem a zsoldért, és mivel a halált félték, szívesebben álltak zsoldba békeidőben, de ekkor csak haszontalanul vitték a pénzt. A zsoldosvezéreket Machiavelli vagy tehetségesnek tartja, vagy nem, de mindenképpen veszélyesnek gondolja őket. A tehetséges hatalomra tör, a tehetségtelen meg vereséget szenved.

Machiavelli szerint csak azok a fejedelmek bizonyultak sikeresnek, akik maguk is készen álltak hadba szállni. A saját hadsereggel rendelkező népet ellenség csak ritkán hajtotta igába. Példaként említi Spártát és Rómát, valamint a kor népei közül Svájcot.¹⁵

A százéves háborúban (1337–1453) az angolok eleve zsoldoscsapatokból állították ki seregük javát. Hasonló felismerésre jutottak a franciák is sorozatos katasztrófális vereségeik után, és a nemesi felkelésen alapuló lovagsereg kiegészítésére szintén zsoldoskompániákat szerveztek, valamint megkísérelték „szabad-íjász” csapatok (*francarcher*-k) kialakítását is.

A francia király 1445-től fogva kb. 10 000 főnyi katonát – nehézlovasságot és kísérőket – tartott állandóan zsoldban, létrehozva ezzel az első európai *állandó zsoldoshadsereget*. Az átszervezés előzményeként a terhessé vált, „nyúzó”-nak (*écorceur*) titulált zsoldosbandákat Elzászba küldték portyázni azzal a megjelölt céllal, hogy zsákmánnyal töltsék fel a kincstárt. A szándék valójában az volt, hogy elpusztuljanak a félelmetes svájci gyalogosokkal vívott csatákban. Az ördögi tervet a trónörökös, a későbbi XI. Lajos (1461–1483) eszelte ki, aki személyes vezetésével biztosította, hogy sok kárt ne okozzanak, de a hadjárat végére biztosan felmorzsolódnak a megbízhatatlan csapatok.

3.2. Magyar zsoldosok

A zsoldos katonaság az Árpád-kortól kezdve fontos szerepet játszott a magyar hadszervezetben. Az ország határain túl folytatott hosszú hadakozások során nagy súllyal estek latba a zsoldosok megfelelő fizetség esetén nyújtott kiváló szolgálatai.

A 13. század végén csak a nagyurak és előkelő familiárisaik rendelkeztek akkora vagyonnal, hogy nehézfegyverzetű harcosaik legyenek. Nekik volt elegendő vagyonuk zsoldosok felfogadására. Ezek a külföldről felfogadott katonák gyakran lovagi vértezettal rendelkeztek. Tudjuk, hogy a Csák Máté által felfo-

¹⁵ Machiavelli 2006: 61.

gadott és az Amadé fiak rendelkezésére bocsájtott 1700, zömmel cseh zsoldos nehézfegyverzetű lándzsás volt. Csakhogy ekkor éppen ők harcoltak a királyi hatalommal szemben. Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a tartományúri hadseregek zöme mégis könnyűfegyverzetű, gyakran íjász katona volt. Ezért ezek a hadseregek is gyakran keltették a könnyűlovasság sereg benyomását.¹⁶

A velük szemben harcoló Károly Róbert serege szintén igen színes képet mutat. Fontos elemét alkották a kunok, ami egyértelműen íjász könnyűlovasság volt. Komoly kontingenst alkottak azok a nemesek, akik nem akartak a tartományurak alávetettjei lenni. A királyt támogatta az ország előkelőinek egy része, elsősorban a délvidéki urak, és Debrecen és Kassa városa, amelyek veszélyeztetettségük okán adtak katonát a királynak. A királyi seregben harcolt a johannita lovagrend.¹⁷

Az Anjou uralkodók nagy létszámban alkalmaztak zsoldosokat. Károly Róbert 1322-ben adót vetett ki, hogy a harcolók zsoldja kifizethető legyen. Vélhetően zsoldot kaptak azok a nemesek is, akik olyan hadjáratokban vettek részt, amelyre a törvény nem kötelezte őket.¹⁸ Lajos a hadjáratai során elsősorban német zsoldosokat alkalmazott. Egy zsoldoskatona szolgálata során több urat is szolgálhatott, de megfelelő fizetség esetén a szakértelme révén hasznosabb volt a magyar királyok számára, mint a nemesi felkelés intézménye.

Nemcsak külföldi zsoldosok tevékenykedtek a magyar királyok szolgálatában, de magyar katonák is elmentek szerencsét próbálni idegen országokba. A legjellemzőbb esetek Nagy Lajos hadjáratai során Itáliában történtek. Az 1350-es évek második felében sok magyar katona maradt vissza Itáliában, hogy a különböző uralkodók szolgálatában harcoljanak.¹⁹ A magyar könnyűlovasság szolgálatai keresettek voltak, mivel gyors mozgásuk és az íj használata révén csatákat voltak képesek eldönteni az itáliai nehézlovassággal szemben is.

Firenze, Pisa, Siena, Bologna és a pápai udvar is gyakran alkalmazott néhány tucat magyar zsoldost. Már 1353-tól 80-100 magyar állhatott pápai szolgálatban. A magyarokat megbízhatóbbnak tartották a német és olasz zsoldosokhoz viszonyítva, mivel csak néhányszor fordult elő, hogy átálltak az ellenséges oldalra. Összesen 1380-ig 20-30 000 magyar zsoldos fordult meg Itáliában.

Ugyanakkor Nagy Lajos nápolyi hadjáratai során a nagy távolság okozta nehézségek miatt és a nehézlovasság, valamint és a gyalogság megerősítésére német zsoldosokat is fogadott fel. Már neki is nehézséget okozott zsoldosai rendszeres fizetése, hogy hűségüket biztosíthassa. Egy ízben a királyi udvar ezüst étkészleteit is el kellett zálogosítania, hogy katonái megkapják járandóságukat.²⁰

Megesett, hogy a király utasítására magyar főurak, mint a „Halál Simon”-nak nevezett Móricz Simon, Himfi Benedek vagy Marcali László is vállaltak

16 Kristó 1988: 195.

17 Kristó 1988: 195.

18 Kristó 1988: 207.

19 Kristó 1988: 208.

20 Rázsó 1984: 15.

csapataik élén zsoldosszolgálatot a szövetséges városok seregeiben. A legnagyobb hírre azonban az Arany János által is megénekelte Toldi Miklós emelkedett.

A legjelentősebb és talán a leghíresebb zsoldoskompánia, melyben magyarok részt vettek, az Alba Societas, a Fehér Csapat volt. Ehhez az akkor még szinte kizárólag angolokból álló csapathoz csatlakozott 1364-ben Toldi Miklós, és a csapat egyik vezérévé vált. Körülbelül a csapat egyharmadát alkotó 1600 magyarnak parancsolt, akik vele együtt csatlakoztak a társasághoz.

A Fehér Csapat 1365. július 29-én Perugia közelében lezajlott csatában vereséget szenvedett Bongardo zsoldosaival szemben. Ebben a csatában mindkét oldalon harcoltak magyarok is. Toldi a csata során rövid időre fogságba esett. Onnan szabadulva elhagyta Itáliát, mert a következő évben már Magyarországon bukkant fel mint gömöri főispán.

A török és a huszita háborúk hatására a 15. században Magyarországon is megnőtt a zsoldos katonák alkalmazásának a jelentősége. Az állandó jelenlétet követelő végvidéki harcokban a hagyományos nemesi felkelésre alapozott országvédelem már nem volt megbízható. Ezért már az 1439. évi országgyűlés 2. törvénycikke kimondta, hogy a határvédelem elsősorban a királyi zsoldosok feladata, a nemesség csak végszükségben köteles fegyvert ragadni.²¹

A déli végvárrendszer alapjait Zsigmond rakta le. A végvárak őrzéséhez szükséges katonaság jellegéből adódóan állandó katonaság kellett hogy legyen. A Hunyadiak harcaiban a hadsereg gerincét a zsoldosok jelentették. Kezdetben a huszita hadsereg egykori harcosai, a huszita hadjáratokban megedződött csehek, majd mellettük a németek és lengyelek vállaltak szolgálatot Magyarországon. Azonban a 14. század derekán a városi számadáskönyvekben és más zsoldoslistákon már nagyszámú magyar származású zsoldost is találhatunk. Főleg katonafamiliárisok, vagyis kis- és középnemesek álltak zsoldosnak, de vannak közöttük olyanok is, mint a miskolci Herceg László, aki nem nemesi származása ellenére emelkedett várkapitányi posztra.

A fekete sereg a kor színvonalán álló zsoldossereg volt. A csehek mellett magyarok, lengyelek, németek, délszlávok és az ellenségeik által méltán rettegett svájciak szolgáltak a soraiban. Ez utóbbiak hosszú lándzsákkal és alabárdal hadakoztak. Akkora becsületük volt Mátyás szemében, hogy a király egyik kijelentése szerint hatezer magyar lovassal és tízezer svájci gyalogossal ki tudná űzni a törököt Európából.

Mátyás halálával (1490) csökkent a zsoldosok száma hazánkban, és érezhetően visszaesett a sereg harcértéke, bár II. Ulászló uralkodásának első éveiben sikerült Mátyás egykori zsoldosainak egy részét ismét felfogadni, és segítségükkel visszaverni a lengyelek és Miksa német király támadását. Végül a fekete sereg, mivel hosszú időn át nem kapott zsoldot, a lakosságot sanyargató rablóbandává süllyedt, ezért 1492-ben Kinizsi Pál Nándorfehérvár közelében szétverte. Bukásuk előrevetítette a középkori magyar állam bukását is, mivel a vége-

21 Rázsó 1984: 16.

ken maradt hivatásos katonák – familiárisok és zsoldosok –, a fekete sereghez hasonló körülmények között tartván, már nem tudtak hosszú ideig ellenállni az egyre növekvő oszmán nyomásnak. A Jagelló királyok még a várak fenntartásához szükséges 70 000 aranyforintnyi összeget sem tudták maradéktalanul előteremteni. A mohácsi csatában még jelentős – pápai pénzen fogadott – gyalogos zsoldos csapat harcolt a magyar seregben, de ezek sem tudták elhárítani a vereséget.

4. Svájciak, landsknechtek és a spanyolok

Az „erdei” kantonok – Schwyz, Uri és Unterwalden – 1291-ben örök szövetséget kötöttek, ami bár kiváltotta a terület földesurának, a Habsburg uralkodónak a nemtetszését, de ekkor még nem került sor összecsapásra. Mikor azután, 1314-ben a schwyziek kifosztottak egy apátságot, és a bajor királyt támogatták a császári trón megszerzéséért folyó küzdelemben, II. Lipót herceg 2000 lovaggal és 7000 gyalogossal indult a kantonok megrendszabályozására.

Az e korban komolynak számító sereggel alig 1500-2000, a lovagok által megvetően csak parasztnak nevezett svájci harcos paraszt vette fel a harcot. A svájciaknak nem volt a kor fogalmai szerint komoly fegyverzetük, csupán alabárdal rendelkeztek.

A felderítés hiánya és a túlzott magabiztosság megbosszulta magát, mert a gyanútlan lovagok Morgartennél egy szűk szorosba masíroztak be, ahol a keskeny ösvényt egyik oldalról a hegyek, a másíkról szakadék (a szakadék mélyén az Egri-tó) vette körül. Az osztrák hadsereg menetoszlopa szétszakadt, és a svájciak lesből rajtuk ütöttek. A nehézlovasság felfejlődésére alkalmatlan terepen sziklákat és fatörzseket görgettek a lovagokra, majd trombitajelre a svájci alabárdosok lerohanták és alabárdjaikkal kivégezték vagy a mélybe lökték a túlélőket. A szűk úton a hadsereg többi része nem siethetett az élen haladók segítségére, így az ott harcolók nagy része meghalt, míg a svájciak összesen 15 embert vesztek. A Habsburgoknak ezután el kell ismerniük a Svájci Kantonok államszövetségének autonómiáját.

A svájci gyalogság hírnevét ez a csata alapozta meg, és további sikeres harcaik következményeként e harcedzett gyalogosok a 15. század második felének és a 16. század első évtizedeinek legképzettebb és legkeresettebb zsoldosainak számítottak. Európa első támadó jellegű gyalogságát alkották. Számszerűjászokkal és olykor lovassággal támogatott, alabárdal és lándzsával felszerelt, hatalmas négyszögoszlopaik mozgékonyasága és állóképessége évtizedekig diadalmaskodott minden ellenfél felett.

Fél évszázad elteltével új ellenfél bukkant fel, amely elhalványította a svájciak dicsőségét. Bár az itáliai háborúk (1494–1559) korai időszakában a spanyolok és szövetségeseik több súlyos vereséget szenvedtek a zárt hadrendben harcoló svájciakkal megerősített francia seregek ellen (Fronovo 1495, Ravenna 1512), a landsknechtek és a spanyol gyalogosok svájci mestereiktől csakhamar eltanul-

ták a háború mesterségét, és nem sok idő múlva felülkerekedtek tanítóikon.

Ők elsősorban a kézi lőfegyverek alkalmazását sajátították el, míg az ezeket megvető, elsősorban közelharcban járatos svájciak lemaradtak. Az első nagy vereséget 1515-ben Marignanónál is a francia tüzérség és a puskások mérték a harctéri állóképesség és a közelharc nagymestereire. A svájciak pénzhiányba vezetett a rendkívül kedvezőtlen körülmények között megvívott, vesztes bicoccai csatához 1523-ban. „Ahol nincs pénz, nincs svájci sem” – hirdették.

A landsknechtek felemelkedésüket Miksa császárnak (1493–1519) köszönheték. A legenda szerint nevüket is tőle kapták, ami annyit jelentett, hogy az ország gyermekei és nem idegen zsoldosok.²² Szerződéses viszony volt a zsoldosok és a hadúr között, amely magától megszűnt, ha valamelyik fél nem tartotta be az egyezséget. A katonák hadjáratra szegődtek el, és mozgósításuk toborzás útján történt. Ha szükség volt rájuk, valamelyik népszerű vezérük kötötte meg az egyezséget, amely alapján csatasorba kellett toborozni a meghatározott számú létszámot. A zsold négy birodalmi tallér volt. A katonákat V. Károly idejében 400 fős zászlóaljakra szervezték, míg a zászlóaljakat ezredekbe vonták össze.

A zsoldosok maguk szerezték be fegyvereiket és felszerelésüket, ezért a hadaik igen tarka látványt nyújtottak. A háborúba elkísérték őket az asszonyok és a gyerekek is, ami fokozta a tarkaságot. A tábor élete ezért igen kényelmes volt: hatalmas poggyász, sütés, főzés. Mintha csak otthon lettek volna!

Kezdetben demokratikus katonaközösséget alkottak. A katonák maguk választották tisztjeiket, és szabályokat hoztak a kihágások elkövetőinek megbüntetésére, a zsold, valamint a zsákmány szétosztására. Kiemelkedő vezetőik, mint Jörg Frundsberg, „a landsknechtek atyja”, vagy Schärtlin von Burtenbach nagy hírnévre tettek szert. Mindketten sváb származású kismemesek voltak, de hosszú és sikeres szolgálattal sem tudták magukat a főnemesség soraiba felküzdeni.

A landsknechtek a harcban bátor és viszonylag fegyelmezett katonaságot alkottak, azonban gyakran lázongtak. Hírhedtek voltak vadállati kegyetlenségükről a föld népével szemben, és hasonlóképpen gyilkoltak és fosztogattak csata vagy ostrom után. Érdekes feltételeket támasztottak vezetőikkel szemben 1525 februárjában. Azt követelték parancsnokaiktól, hogy fizessék ki vagy engedjék útjukra őket, esetleg ütközzenek meg a Paviát ostromló francia sereggel. A császári-spanyol sereg vezetői csak a harc mellett dönthettek, és február 25-én, rendkívül kedvezőtlen körülmények között megütköztek a franciákkal, és elsöprő győzelmet arattak. Igaz, a sikerben döntő szerepet játszott I. Ferenc francia király hamis lovagi büszkesége, aki idő előtt megrohmozta a masszív, még megbontatlan császári gyalogságot.

1527-ben az Itáliába vonuló landsknecht sereg lázadása vezetett Róma elfoglalásához és kifosztásához. Az elmaradt zsold bosszúságot váltott ki a túlnyomórészt protestáns katonákból, akik haragjukat Róma városán és a pápán kívánták kitölteni. Nem segített vezetőik könyörgése vagy fenyegetése sem. Az

²² Mangold–Horváth 1992: V. 130.

eredmény a „Sacco di Roma”, az örök város barbár kifosztása volt.

Más, minden korábbinál szilárdabb alapon jött létre a 16. század legfélelmetesebb katonasága, a spanyol gyalogság. Kasztília, Aragónia és Portugália, az arab kalifátus, majd annak utódállamai ellen vívott évszázados küzdelmeiben egy kemény, öntudatos katonatípus alakult ki.

A spanyol gyalogság kegyetlenségével, az uralkodóhoz való hűségével, csatateri fegyelmességével, bátorságával, valamint gyorsabb és pontosabb muskétatüzével egy évszázadra kiemelkedett az európai hadseregek közül. A spanyol birodalmat ezek a bátor és kegyetlen harcosok harcolták ki a legkatolikusabb királyoknak.

A 16. század végén tehát nyilvánvalóvá vált, hogy a hadügy válságba jutott. Bár mind a szabad zsoldoskompániák, mind az első állandó zsoldoshadseregek, sőt a katonai vállalkozók alakulatai is magasan felülmúlták a lovagi típusú hadseregeket, de sokkal többre kerültek. Ha az államkincstár kiürült, teljesen megbízhatatlan fosztogató csürhévé váltak. A háborúk gyakorta hoztak államszűdöt, ennek ellenére egyre növekvő hévvel folytak tovább. Az uralkodóknak ezért új hadseregre, új adórendszerre és hatékonyabb államapparátus kiépítésére volt szüksége. Ezt a feladatot Nyugat-Európában a 17. század második felében majd az abszolút államnak sikerült megoldania.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ágh Attila 1981: *Betemetett nyomok, emlékek rönkje. Világtörténelmi utazás a korai civilizációkban*. Móra Ferenc könyvkiadó, Budapest.
- Bahn, Paul 2004: *Régészeti nyomozások. Honnan tudjuk, amit tudunk a múltról?* Aquila, Budapest.
- Diamond, Jared 2006: *Háborúk, járványok, technikák. 3. kiadás*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Hahn István 1963: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Hahn István – Máté György 1972: *Karthágó*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hatházi Gábor 1995: A „vad hunok”. Bóna István a hunokról és Attiláról. I. rész. *História* (17.) 7. 5–7.
- Kengel-Brandt, Evelyn 1973: *Utazás az ókori Babilónba*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Machiavelli, Nicoló 2006: *A fejedelem*. (Lutter Éva ford.) Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Mangold Lajos – Horváth Cyril (szerk.) 1992: *Tolnai Világtörténelme*. I–X. Kötet. Magyar Kereskedelmi Közlöny Hírlap és Könyvkiadó Vállalat, Budapest (reprint kiadása: Kassák Kiadó).
- Ormos Mária – Majoros István 2003: *Európa a nemzetközi küzdötteren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pálosfalvi Tamás 2005: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Rázsó Gyula 1984: Királyok zsoldosai. *História* (6.) 5–6. 14–16.

- Szun-ce 2006: *A háború művészete*. Cartaphilus Kiadó Kft., Budapest.
- Tyldesley, Joyce 2001: *Egyiptom aranykora. Az Újbirodalom*. Gold Book Kft., Debrecen.
- Vilmos László 1997: A hopliták világa. *Rubicon* (8.) 7. 4–6.
- Wilson, Hilary 2001: *A fáraók népe. A földművesektől az udvaroncokig*. Gold Book Kft., Debrecen.
- Zamarovský, Vojtech 1973: *A görög csoda*. Madách Kiadó, Budapest.